

В.С. Ковальський,
кандидат юридичних наук
(президент видавничої організації
“Юрінком Інтер”)

Конституційні засади визначення принципів кримінального права

Ключові слова: *принципи кримінального права, функції кримінального права, верховенство права, гуманність кримінального права, справедливість справедливості кримінального права, єдність принципів кримінального права і принципів кримінального судочинства.*

Визначення принципів цілої галузі права є досить складною проблемою, оскільки зміст цих принципів позначається на її функціях кримінального права, механізмі реалізації кримінально-правових вимог. Вирішення даної проблеми впливатиме на ефективність застосування кримінально-правових норм, їх відповідності міжнародно-правовим стандартам захисту прав людини. Події, що відбулися під час президентських перегонів, зокрема, вимагали негайної юридичної оцінки дій вповноважених органів, які порушили низку кримінальних справ, особливо не переймаючись соціально-правовими наслідками їх розслідування, глибоко не вникаючи у складність правової матерії, якою на сьогодні є кримінальне право України [1]. На кримінально-правову політику української держави, яка має опиратися на конституційні засади (принципи), впливають протилежні суспільні тенденції. По-перше, глобалізація значення права стосується й галузі кримінального

права, оскільки його вплив на суспільні процеси, на інші сфери буття (економіку, політику, соціальну сферу тощо) має публічно-правовий характер. По-друге, наслідком проведення активної кодифікації законодавства стало створення не тільки досконалого Кримінального кодексу України (далі — КК України), але й більш складного за змістом і технікою нормативно-правового акта. По-третє, спостерігається недостатня ефективність правових регуляційних процедур, “слабкість” тих, хто правовим шляхом будує свій бізнес, політику, виконання правових зобов’язань. Стало “нормальним” не повертати борги, бо повернення боргів — то є справа слабкого. “Сильні люди” боргів не повертають, їх право ніби не стосується. Повсякденним стало невиконання правових зобов’язань, що є приводом розгляду в українських судах близько мільйона справ щорічно. Застосування ж кримінально-правових норм до правопорушників, наприклад ст.ст. 355, 356 КК України або інших норм, які межують із цивільно-правовими відносинами, практично нічого не додає в оздоровленні суспільних відносин.

Українській правовій традиції завжди було притаманним визначення у кодифікованому акті галузевих принципів. Нові українські кодекси містять принципи правового регулювання. Наприклад,

у нових Цивільному (ст. 3 — Загальні засади цивільного законодавства), Господарському (ст. 6 — Загальні принципи господарювання), Сімейному (ст. 7 — Загальні засади регулювання сімейних відносин) кодексах принципи викладені за конституційною традицією як загальні засади, що мають посилювати єдність нормативно-правового матеріалу як у самих кодексах, так і їх зв'язок з іншими нормативно-правовими актами, окремими законами. Проте в чинному КК України такі принципи не визначені.

У теорії права під принципами розуміють вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю, суттєвістю положень права. При цьому призначення правових принципів полягає в тому, що вони здійснюють універсальне й узагальнене закріплення основ суспільного ладу, закріплюють однакове формулювання норм права та їх вплив на суспільні відносини у формі правового регулювання та інших видів правового впливу [2]. Щодо принципів окремої галузі, зокрема кримінального права, то правомірним, напевно, є розуміння принципів як глибинних відносин, що визначають єдність предмета, метода та механізму правового регулювання й охорони конкретних або однорідних правових відносин. Тут йдеться про такі властивості кримінально-правових відносин, як законність, справедливість, гуманність, винність. При застосуванні кримінального закону важливе значення мають принципи верховенства права, рівності громадян перед законом та судом, індивідуалізації покарання, заперечення аналогії, об'єктивного ставлення у вину.

Верховенство права визначає невичерпну роль права, пряму дію норм Конституції, які існують паралельно із державою і її органами, та “зв'язує” їхню діяльність. Так, для правоохоронної діяльності, змістом якої є покладення краю порушенню права, відновлення права, охорона безпеки та правового по-

рядку, суттєвим має бути зміст ст. 3 Конституції України, згідно з якою людина має бути найвищою соціальною і правовою цінністю, а її конституційні права та свободи — безпосередньо діючими, вони й визначають зміст і цілі застосування законів та інших нормативно-правових актів за правилом: дозволено усе те, що не є забороненим. у зв'язку з цим для кримінального права характерним є зміна балансу дозволів та заборон на користь гарантованого захисту людини від свавілля та обвинувального ухилу правоохоронних та судових органів, презумпція невинуватості людини за відсутністю доказів її вини та причетності до правопорушення.

На відміну від принципу верховенства права, принцип законності реалізується як вимога юрисдикційним органам діяти в межах конституційних норм та у спосіб, визначений у конституції та законах. Це означає, що до відповідальності людину може притягнути лише спеціально уповноважений орган (посадова особа цього органу) за чітко встановленими підставами, строками та процедурами. Будь-які спрощення при цьому є порушенням принципу законності. Саме спрощення процесуальних процедур, провадження кримінальних справ так званими “трійками” тощо у 30-х роках минулого сторіччя було характерним для масових репресій на теренах України [3].

Прийняття сьомою сесією Верховної Ради України 5 квітня 2001 року нового Кримінального кодексу сприяло активному розвитку галузі кримінального права. Зазнали нової редакції багато статей кримінального закону, з'явилися суттєві зміни, новації, яких суспільство й держава взагалі не знали. Зокрема, у кримінальному праві з'явився активний носій кримінально-правових відносин — потерпілий, а отже, деяка частина кримінально-правових відносин, що знаходиться у галузі публічного права, набуває приватно-правового значення. Так, наприклад, виконання вимог

звільнення від відповідальності за умови примирення з потерпілим (ст. 46 Кримінального кодексу України) фактично призведе до появи окремого виду угод про примирення, чого у кримінальному праві й у кримінальному процесі не передбачалося, а отже, виходило за межі публічної охорони суспільних відносин. Застосування можливості призначати більш м'яке покарання, ніж передбачено законом за особливо тяжкий або тяжкий злочин (ст. 69 КК України), взагалі не вписувалося у принципи кримінального права, що існували раніше.

Сучасний Кримінальний кодекс значною мірою є похідним продуктом політики декриміналізації суспільно-небезпечних діянь. Із прийняттям нової Конституції декриміналізація як складова кримінально-правової політики держави набуває особливого значення. Практика декриміналізації впливає на інші галузі права, оскільки при цьому лишається незмінним предмет правового регулювання, а особливого значення набуває метод правового регулювання, який трансформується у принципах кримінального закону. Проте при розробці Кримінального кодексу, як зазначалося раніше, принципів кримінального закону визначено не було. Задекларованим є лише ґрунтування Кримінального кодексу на Конституції України та загальновизначених принципах і нормах міжнародного права (ст. 3 КК України). На відміну від вітчизняної правотворчої практики, в інших країнах, наприклад в Росії і Білорусі, принципи кримінального законодавства складають окрему галузеву систему кримінального права. Так, у Кримінальному кодексі Російської Федерації (далі — КК РФ) за принципом законності визначається злочинність діяння, його караність, інші кримінально-правові наслідки та забороняється аналогія у застосуванні кримінального закону (ст. 3 КК РФ). Згідно із принципом рівності громадян перед законом підлягають кримінальній

відповідальності особи, що вчинили злочин незалежно від статі, раси, національності, мови, походження, майнового і службового стану, місця проживання, ставлення до релігії, переконань, належності до громадських об'єднань та інших обставин (ст. 4 КК РФ). За принципом вини особа підлягає кримінальній відповідальності виключно за суспільно небезпечні дії (бездіяльність) і суспільно небезпечні наслідки, що настали і по відношенню до яких встановлена вина особи. Об'єктивне ставлення (кримінальна відповідальність за безвинне спричинення шкоди) не є припустимим (ст. 5 КК РФ). Принцип справедливості (ст. 6 КК РФ) стверджує те, що покарання та інші засоби кримінально-правового характеру повинні бути справедливими, а отже — відповідати характеру і ступеню суспільної небезпеки злочину, обставинам його вчинення й особі винного. Особливо підкреслено те, що ніхто не може двічі підлягати кримінальній відповідальності за один і той же злочин. Згідно з принципом гуманізму (ст. 7 КК РФ) кримінальне законодавство забезпечує безпеку людини, й тому покарання і інші засоби кримінально-правового характеру, які застосовуються до особи, що вчинила злочин, не можуть мати на меті спричинення фізичних страждань або приниження людської гідності.

Отже, в зв'язку з цим постає питання єдності принципів конституційного та кримінального права, яке має кілька важливих аспектів. По-перше, саме в Конституції можна віднайти сформульовані принципи, що є характерними для кримінального права, як-от: верховенство права (ст. 8), законність (статті 19, 119, 129), принцип державної та індивідуальної безпеки (ст. 3, 16, 17, 18, 32, 34, 36, 37, 39, 44, 92, 106, 107, 116, 126, 128), принципи гуманізму та пріоритету й незворотності прав людини (ст. 3, розділ II), принцип винної відповідальності (ст. 62). По-друге, саме в Конституції ми знаходимо визначення об'єктів криміналь-

но-правової охорони (інститути влади, державна безпека та її окремі різновиди — інформаційна, економічна, екологічна, інститути власності, прав людини тощо). По-третє, на відміну від конституційного закріплення, у нормах кримінального права правове забезпечення кримінально-правової охорони характеризується певною одноманітністю. Але це тільки на перший погляд. Система охорони Конституції, що закладена у кримінальному законі є досить розвиненою й ретельно виписаною. Так, знайшли певне забезпечення відносини приватної сфери. Наприклад, за заподіяння тілесних ушкоджень передбачена відповідальність у тридцять одній статті; за різного роду примушування можна карати за одинадцятьма статтями; за різні погрози відповідальність встановлена у тридцяти п'яти статтях. За делікти у сфері публічних відносин, наприклад за різного роду зловживання, передбачена відповідальність в одинадцяти статтях; за посягання проти безпеки — у двадцяти двох статтях; проти влади — у сімнадцяти статтях; проти власності — у сімнадцяти статтях; за дії, що створили небезпеку для інших осіб — у вісімнадцяти статтях; за порушення різного роду правил - у тридцяти семи статтях; за порушення службового обов'язку — у сімнадцяти статтях; за розголошення відомостей — у дванадцяти статтях; за порушення, пов'язані з використанням інформації, — у дев'ятнадцяти статтях; за поведження із речовинами або матеріалами, що може тягнути кримінальну відповідальність, — у вісімнадцяти статтях тощо. Норми про кримінальну відповідальність містять різноманітні диспозиції і санкції, які мають бути адекватними суспільній небезпеці кримінальної протиправності злочину. Але при цьому у кримінальному законі спостерігається певна непослідовність у встановленні санкцій. За нашими спостереженнями, до злочинів різного ступеня тяжкості мають застосовуватися однакові санкції, оскільки до одного

класу посягань потрапили досить різні за суспільною небезпекою злочини, наприклад, ті, що передбачені ч. 2 ст. 122 і ч. 2 ст. 157 тощо. Отже, питання про взаємовплив конституційного й кримінального права є досить важливим. Зокрема, нас цікавить, а чи існує органічний зв'язок між принципами, викладеними у вищому законі нашої держави, й принципами кримінального закону. Від розкриття цього зв'язку залежить багато інших складових, оскільки констатація залежності між різними галузями права мало що дає. Потрібно, на нашу думку виходити із єдності дії норм кримінального права та кримінального судочинства, що забезпечує систему реалізації охоронної й регулятивної функцій. Із прийняттям Конституції України та ряду інших законів українська держава певною мірою наблизилася до міжнародних стандартів захисту людини. Зокрема, ст. 129 Конституції визначає основні конституційні засади судочинства. Деякі з них взагалі не передбачалися. Це — змагальність сторін та свобода в наданні ними судових доказів, доведення перед судом їх переконливості, повне фіксування судового процесу технічними засобами, забезпечення апеляційного оскарження рішення суду та інші. Детальне визначення у Конституції розділу прав і свобод людини значно полегшило їх кримінально-правове забезпечення. Так, згідно зі ст. 28 Конституції ніхто не може бути підданий катуванню; жорстокому, нелюдському, або такому, що принижує гідність, поведженню чи покаранню; жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідям. Відповідно до цього конституційного положення у статтях 126, 127, 137, 142, 143, а також у розділі третьому Особливої частини (Злочини проти волі, честі та гідності особи) Кримінального кодексу передбачено відповідальність за катування, жорстоке поведження, різного роду досліди над людиною, за неналежне виконання обов'язків щодо

охорони життя та здоров'я дітей тощо. Стаття 29 Конституції передбачає, що ніхто не може бути заарештованим або триматися під вартою інакше, як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставі та в порядку, встановленим законом. У зв'язку з цим, у КК визначаються як кримінально-протиправні дії завідомо незаконне затримання, привід або арешт (ст. 371), притягнення завідомо невинуватого до кримінальної відповідальності (ст. 372), постановлення суддею завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови (ст. 375), втручання у діяльність судових органів (ст. 376), невиконання судового рішення (ст. 382). В порядку кримінально-правового забезпечення права на недоторканність житла (ст. 30 Конституції), на недоторканність особистого й сімейного життя (ст. 32 Конституції) передбачено цілий комплекс охоронних норм, зокрема ст. 387, у якій забороняється розголошувати дані досудового слідства або дізнання тощо. Отже, у всіх перерахованих випадках, а також в інших випадках, передбачених статтями 32, 61, 62, 63 Конституції, поряд із регуляційними нормами існують норми охоронні (заборона на збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, передбачених законом; заборона двічі притягати до відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення; заборона використовувати при здійсненні правосуддя доказів, одержаних незаконним шляхом, будувати обвинувачення за припущеннями; заборона вимагати свідчення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів), маємо багаторівневий системний комплекс із норм, якими передбачено певні процедури здійснення окремих примусових, правовстановлюючих, поперед-

жувальних дій, які власне утворюють охоронну функцію кримінального права. Проте така функція не є й не може змістовно бути складовою охоронної функції конституційного права, оскільки існує особливе опосередкування (трансформаційний, а не ретрансляційний зв'язок) між інститутами публічного права, які належать до різних галузей. Таке опосередкування відбувається, зокрема, у вигляді конкретизації конституційних охоронних норм в інститутах кримінального права. Як відомо, криміналізація протиправних вчинків є прерогативою вищого законодавчого органу держави. Тому не слід поняття криміналізації змішувати із поняттям кримінальної відповідальності, суб'єктом якої ніби є Верховна Рада. Дійсно, тільки вона визначає діяння, які є злочинами, та відповідальність за них (п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції). При цьому йдеться про обмеження прав і свобод людини, визначення кола осіб, що мають відповідати за здійснення певного злочину, за який вже існує чи існувала кримінальна відповідальність тощо. Але в даному разі йдеться про правотворчу діяльність, що будується за відповідними політичними принципами, які є більш універсальними і більш узагальненими, ніж принципи кримінального права. Принципи кримінального права мають реалізуватися у фундаментальних інститутах цієї галузі, зокрема в інституті кримінальної відповідальності, що акумулює охоронну функцію кримінального права. Принципи кримінального права мають спрямовувати дію кримінального закону з тим, щоб він не перетворився у сліпу гармату. Вони мають своє значення як для реалізації кримінального закону, його вдосконалення, так і для гуманізації кримінальної політики української держави.

Список літератури:

1. Див. Андрушко П., Ковальський В. Акції протесту з позиції кримінального закону. // Юридичний вісник України. — 2004. — № 49.

2. Див. Теорія держави і права. Підручник / За ред. С.Л. Лисенкова. — К.: Юрінком Інтер, 2005. — С. 165–167.

3. Див. Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / За ред. В.Т. Маляренка. — К.: Верховний Суд України — Юрінком, 1997. — С. 5–19.

РЕЗЮМЕ

В статье раскрываются вопросы взаимодействия принципов конституционного права и уголовного права, их взаимная связь и трансформация конституционных предписаний в охранительные нормы уголовной ответственности.

SUMMARY

In the article the issues of interaction of principles of the constitutional law and the criminal law are described, their interdependence is shown and transformation of the constitutional provisions into conservative norms of criminal responsibility.

*Рекомендовано кафедрою
кримінального та адміністративного
права*

Отримано 10.11.05